

Study and Analysis of Different Types of Utopia in Persian Poems and Novels

Solaiman Hashembaigi

Ph.D. student of Persian Language and Literature, Ilam University, Ilam, Iran. E-mail: S.hashembaigi@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.66181.3778](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.66181.3778)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 04 March 2025

Received in revised form 01

October 2025

Accepted 08 July 2025

Published online 27 December

2025

Keywords:

Utopia, Genre, Persian
Literature, Poem, Novel

ABSTRACT

The present article identifies and analyzes the types of utopia in Persian literature and attempts to explain this concept in the form of Persian poetry and prose texts. Utopia, as an ideal and perfect world, first appeared in philosophical texts and then in literary texts, and has been widely depicted and drawn in Persian in various forms. Poets and writers have each depicted and explained the types of utopia according to their own cultural, social, and historical backgrounds. This research is in the field of literary typology and has classified and analyzed Persian utopias by genre using a descriptive-analytical and comparative method and library resources. The article also compares the common features and differences of this genre in Persian classical works such as *Shahnameh*, *Eskandarnameh*, and *Kheradnameh Eskandari*, as well as Persian novels of the Constitutional Era and after, and in the analysis of the subject, works are examined in which a general outline of a utopian society is presented. The main issue of the research is the analysis of Persian utopias and their classification based on the characteristics and ultimate goal of those works. The results of the research indicate the diversity and breadth of types of utopias in Persian poetry and prose texts, where writers have used utopia to represent collective and individual aspirations as well as to criticize the social and political situation of their time.

Cite this article: Hashembaigi, S. (2025). Study and Analysis of Different Types of Utopia in Persian Poems and Novels. *Persian Language and Literature*, 78 (252), 211-230. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.66181.3778>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

Extended Abstract

Introduction

Utopia, as a philosophical-political concept, reflects the human aspiration to achieve a perfect and flawless society. This term, which was first used in Thomas More's book *Utopia*, has also been proposed as an independent genre in literature. In Persian literature, the concept of utopia is represented in classical and modern texts, in the form of poems, philosophical texts, and novels of the Constitutional Era, and expresses the wishes, ideals, and social criticisms of the writers.

Literature Review and Methodology

Literary research on utopia is limited in Persian literature and is often limited to conceptual analysis or scattered studies in the field of poetry and philosophy. Works such as *Utopia dar Andishe-ye Irani* [*Utopia in Iranian Thought*] by Hojjatollah Asil, *Utopia in Persian Poetry* by Fatemeh Heidari, and Pir Ganja in Search of Nowhere by Zarrinkoob are among the most important sources available. Articles such as those by Tavakoli and Ghaemi have also implicitly addressed this issue, but a genre and comparative study of utopia in Persian texts, especially in the form of novels, has been less frequent. This article, using an analytical-descriptive approach, identifies, categorizes, and analyzes types of utopia in Persian literature and attempts to explain this concept in the context of cultural and social developments in Iran. In selecting the texts, two general categories of texts have been considered: classical texts such as *Shahname*, *Eskandarname*, and *Kheradname-ye Eskandari* as carriers of traditional or golden age utopias, and Persian novels of the constitutional era such as the works of Sanatizade Kermani, which represent modern and future-oriented utopias. Content analysis has been conducted focusing on the characteristics of utopianism such as imagination, social order, criticism of the times, and ultimate goal.

Discussion

Utopias have two origins, mythological-ritual and philosophical-scientific, and are divided into different types in their type. Based on temporal orientation, these works are divided into two types: past-oriented or golden age and future-oriented or modern, technological, and scientific. Various other classifications are also made based on spatial characteristics, ideological (religious, socialist, feminist) or ultimate goal (immortality, justice, world peace). In poetic systems such as *Shahname*, *Eskandarname* and *Kheradname Eskandari*, utopia is often depicted in the form of golden age societies based on a wise ruler. *Shahname* in Gangdeh and the reign of Anushirvan creates political-social utopias, and Nezami in *Haft Peykar* and *Eskandarname*, inspired by mythological ideas, creates an immortal and morally oriented utopia. Jami also refers in his *Kheradname-ye Eskandari* to a kind of anarchist utopia in which universal justice eliminates the need for government. Hedonistic utopias are also prominent in works such as Weiss and Ramin or military love stories. In Islamic philosophy, Farabi, in *Madine Fazele*, presents the first plan of a perfect society based on Greek philosophy and Islamic teachings. Tusi, in his *Ekhlāq-e Naseri*, describes in detail the characteristics of an ideal ruler, and Suhrawardi, in treatises such as *Aql-e Sorkh*, depicts an enlightened and intuitive nowhere with a mystical and symbolic perspective. These works are the conceptual and philosophical foundations of utopian writing in Iran. It should be noted that at the beginning of the constitutional era and the emergence of the Persian novel, utopia was transferred to a new narrative format. The novels of Zein al-Abedin Maraghe-i, Talebof, and Sanatizade are examples of future-oriented utopias. Sanatizadeh's works such as *Majma-e Divanegan*, *Rostam dar Gharn-e Bist-o Dovvom*, *Alam-e Abadi*, or Fataneh Isfahani narrate various types of utopias such as social, technological, immortal, feminist, and inverted utopias. While criticizing social conditions, these novels present a model for ideal societies based on science, order, and sometimes religious ethics. In modern utopias, scientific imagination is also the

focus of the narrative. These works sometimes have religious overtones, such as *Cheshme-ye Ab-e Hayat*, and sometimes, such as *Majma-e Divanegan*, they use biting humor to criticize the status quo. Novels such as *Fataneh Isfahani*, are an attempt to represent world peace from the perspective of women, and in some examples, the utopias have a combination of mythical pastivism and technological futurism. In *Ghesse-ye Ab-e Zendegani*, utopia and dystopia are narrated simultaneously. In this work, *Ghesse-ye Ab-e Zendegani* is a symbol of wisdom and awakening, and the utopian society of eternal spring, with characteristics such as awareness, abundance, beauty, and stability, is designed as a good and symbolic alternative to urban squalor.

Conclusion

The study shows that the concept of utopia in Persian literature is intertwined with imagination, idealism, and social criticism, and has undergone extensive changes throughout its historical course. In classical texts, utopias were often based on justice, virtue, and just governance, and were considered a reflection of Iranian mythological and religious ideals. However, in modern texts, especially novels, utopias have moved towards greater conceptual and genre diversity, encompassing topics such as science, technology, gender equality, world peace, and eternal life. Accordingly, it can be concluded that Persian literature, whether in the form of poetry or prose, has been a dynamic platform for the representation of utopia; a platform in which the author, using the power of imagination and narrative elements, depicts another world and through it criticizes the existing situation. The diversity of utopian genres in Persian novels reflects the changing needs, aspirations, and concerns of Iranian intellectuals in the face of global and local developments. Utopia in these texts is not only an attempt to create an ideal, but also a tool for social reform, raising awareness, and drawing an alternative for a better world. Finally, it should be added that the absence of some utopian genres, such as environmental or socialist utopias, in Persian literature is due to the specific historical, cultural, and political conditions of this land, and this issue itself can be a topic for future research. Therefore, this research attempts to accurately classify Persian utopias and pave the way for future studies in the field of utopian genres in Iranian literature.

Keywords: utopia, genre, Persian literature, poetry, novel.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شناخت و تحلیل انواع اتوپیا در منظومه‌ها و رمان‌های فارسی

سلیمان هاشم بیگی

دانشجوی مقطع دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه: S.hashembaigi@gmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.66181.3778](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.66181.3778)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقاله حاضر به شناسایی و تحلیل انواع اتوپیا در ادب فارسی می‌پردازد و تلاش دارد تا این مفهوم را در قالب متون نظم و نثر فارسی تبیین کند. اتوپیا به‌عنوان جهانی ایده‌آل و بی‌نقص، ابتدا در متون فلسفی و سپس در متون ادبی ظهور یافت و در زبان فارسی به شکلی گسترده و در قالب‌های مختلف طرح و ترسیم شده‌است. شاعران و نویسندگان هریک با توجه به زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی خاص خود، به تصویر و تبیین انواع اتوپیا پرداخته‌اند. این پژوهش در حیطه گونه‌شناسی ادبیات است و به روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌های اتوپیا در ادبیات فارسی پرداخته‌است. همچنین مقاله به تطبیق ویژگی‌های مشترک و تفاوت‌های این ژانر در آثار کلاسیک فارسی چون شاهنامه، اسکندرنامه و خردنامه اسکندر و نیز رمان‌های فارسی عصر مشروطه و پس از آن پرداخته‌است و در تحلیل موضوع، آثاری بررسی شده که در آن‌ها طرحی کلی از یک جامعه اتوپیایی ارائه می‌شود. مسئله اصلی پژوهش تحلیل اتوپیاها در ادب فارسی و دسته‌بندی آن‌ها براساس ویژگی‌ها و هدف غایی آن آثار است و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در متون نظم و نثر فارسی، انواع مختلفی از اتوپیا (آرمان‌شهر) وجود دارد و نویسندگان از این مفهوم هم برای بازنمایی آرزوهای جمعی و فردی و هم برای نقد وضعیت اجتماعی و سیاسی زمانه خود، استفاده کرده‌اند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶	
کلیدواژه‌ها: اتوپیا، ژانر، ادبیات فارسی، منظومه، رمان.	

استناد: هاشم بیگی، سلیمان. (۱۴۰۴). شناخت و تحلیل انواع اتوپیا در منظومه‌ها و رمان‌های فارسی. *زبان و ادب فارسی*، ۷۸ (۲۵۲)، ۲۳۰-۲۱۱.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.66181.3778>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

اتوپیا (utopia) مفهومی فلسفی-سیاسی است که جامعه یا جهانی خیالی را روایت می‌کند، جایی که در آن همه نیازها و خواست‌های انسانی برآورده می‌شود. این اصطلاح نخستین بار توسط توماس مور در کتاب اتوپیا (۱۵۱۶) مطرح شد. واژه utopia از ترکیب دو واژه یونانی topos (به معنی مکان) و ouk (پیشوند منفی‌ساز)، ساخته شده و پسوند ia نیز به آن افزوده شده تا بر مکانی خاص دلالت کند (کلایس، ۱۴۰۳: ۱۱). بنابراین ترجمه تحت‌اللفظی این نواژه، لامکان یا ناکجاآباد است.

منظور از اتوپیا در متون ادبی، به تصویر کشیدن جوامع ایده‌آل یا محاکات از دنیایی بهتر است. سر توماس مور اولین کسی بود که اتوپیا را به یک ژانر ادبی (genre literary) اطلاق کرد و از آن پس به آثاری که به روایت جوامع خیالی و کمال مطلوب می‌پردازند، اتوپیا گفته می‌شود (cuddone, 1991: 733).

تعریف اتوپیا و تعیین حدودی مشخص برای معرفی آثار اتوپایی سخت است و به علت سویه‌های مختلف آن، گاه به ژانرهای دیگر بسیار نزدیک می‌شود. گریگوری کلایس در کتاب ادبیات آرمان‌شهری، در باب شباهت اتوپیا به ژانرهای دیگر می‌گوید: «ژانر ادبی اتوپیا طی قرن‌ها تحت نفوذ ژانرهای مشابهی مانند رمان، گاهنامه و علمی-تخیلی قرار داشته و در حقیقت خیلی به متون علمی-تخیلی نزدیک شده است، که اغلب با هم اشتباه گرفته شده‌اند» (۱۴۰۳: ۱۵). همین سرشت نامنسجم اتوپیا و شباهت آن به ژانرهای و زیرژانرهای اجتماعی سیاسی باعث شده که اجماع بر سر تعریفی از آن با مشکل مواجه شود. هسته اصلی اتوپیا توصیف جهانی است که از نظر اجتماعی، اقتصادی و اخلاقی به کمال رسیده است و شاخصه‌ها و عناصر زیر را در خود دارد:

- اول اینکه روایت جامعه‌ای بدون نقص باشد و مشکلات جامعه کنونی نویسنده در آن نباشد.
 - دوم نقد واقعیت باشد. یعنی از طریق مقایسه با دنیای آرمانی، کاستی‌های جامعه برجسته شود.
 - سوم مبتنی بر تخیل باشد. در اتوپیا ساختار جامعه، فضا، مکان‌ها و ارزش‌های انسانی، خیالی و متعالی هستند.
- اتوپیا به‌عنوان تصویری از جامعه یا جهانی آرمانی و مطلوب تنها می‌تواند در بستر شکل‌های مختلف تخیل شکل بگیرد و نیروی پیش‌برنده بیان آرزوهای جمعی و فردی انسان‌ها و آرمان‌نگاری، تخیل است (جهان‌دیده، ۱۳۸۶: ۱۵۲). همچنان که اتوپیا بازتاب آرزوها و خواست‌های بشری است، انتقادی به وضعیت موجود جامعه در عصر اتوپیااندیشان است و برای ایجاد ارتباط بین، آنچه هست (جامعه) و آنچه می‌تواند باشد (اتوپیا)، از تخیل استفاده می‌شود.
- آثار اتوپایی با وجود اینکه به زبان‌ها و فرهنگ‌های مختلفی تعلق دارند، ویژگی‌های مشترک و شاخصه‌های اتوپیا ساز بسیاری دارند. با این حال بسترهای تاریخی و اجتماعی، سیاسی و فرهنگی گوناگون، جهت‌گیری‌های خاصی به اتوپیاها در زبان‌های مختلف می‌بخشد، چنان‌که در ادبیات فارسی نیز متون اتوپایی متأثر از زمینه برآمده از آن هستند و بیانگر نیازهای تاریخی مردمان ایران‌اند.

در باب اتوپیا به‌مثابه یک ژانر، در ادبیات فارسی تحقیقات منسجمی انجام نشده، به همین دلیل لازم دانسته شد به شیوه توصیفی-تحلیلی و تطبیقی به بررسی این موضوع پرداخته شود و از آنجاکه اتوپیاگرایی در برخی منظومه‌ها و رمان‌ها نمود ژانری آشکاری دارد، حیطة اصلی تتبع و تحقیق ما، منظومه‌هایی چون شاهنامه، اسکندرنامه و خردنامه اسکندری و رمان‌های عصر مشروطه و بعد از مشروطه است و دلیل انتخاب این رمان‌ها هم این است که در این متون، به شکلی منسجم به رؤیای جامعه‌ای اتوپایی پرداخته شده است.

۲. مسئله پژوهش

چنان‌که گفته شد، آثار اتوپیایی نه تنها تصویری از جوامع ایده‌آل ارائه می‌دهند، بلکه نقدی بر شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی زمانه خود محسوب می‌شوند. با این حال، انواع مختلف اتوپیا در آثار ادبی به شیوه‌های گوناگون ظاهر شده‌اند و هر یک ویژگی‌های منحصر به فردی دارند که نیازمند بررسی و تحلیل دقیق هستند.

یکی از چالش‌های اساسی در مطالعات مربوط به اتوپیا، دسته‌بندی و تبیین انواع آن در متون ادبی است. با توجه به تنوع گونه‌ها و نیز تنوع دیدگاه‌ها در مورد ماهیت و ساختار اتوپیا، پژوهش حاضر بر آن است تا با تحلیل ژانری، انواع مختلف اتوپیا را در متون منتخب بررسی کرده و ویژگی‌های برجسته هر یک را مشخص نماید.

این پژوهش در پی آن است تا با استفاده از چارچوبی نظری، معیارهای مشخصی برای طبقه‌بندی انواع اتوپیا ارائه داده و به درک عمیق‌تری از نقش و کارکرد این ژانر در ادبیات پردازد. از این رو، تحقیق حاضر می‌تواند به‌عنوان گامی در جهت روشن‌تر ساختن مفاهیم مرتبط با اتوپیا و تبیین جایگاه آن در مطالعات ادبی معاصر تلقی گردد.

۳. پیشینه تحقیق

پژوهش در باب اتوپیاهاى فارسی و انواع آن از پیشینه‌ای قوی برخوردار نیست و بیشتر بررسی‌های انجام‌شده در موضوع اتوپیا در متون نظم و یا از نگاه فیلسوفانی چون فارابی است و هیچ‌گاه اتوپیا از نظر ژانری و یا در رمان‌های فارسی بررسی نشده‌است. از جمله پژوهش‌هایی که در آن اتوپیا به‌عنوان یک اندیشه بررسی شده‌است، کتاب آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی، از حجت‌الله اصیل (۱۳۹۳) است. این کتاب مقدمه‌ای کلی بر سیر اندیشه آرمان‌شهر در ایران، از قدیمی‌ترین ایام تا دوران معاصر است. از دیگر آثار تحقیقی مرتبط با مفهوم اتوپیا می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کتاب چشم‌انداز آرمان‌شهر در شعر فارسی، از فاطمه حیدری (۱۳۸۷) که اندیشه آرمان‌شهر را در شعر نظامی، عطار، سعدی و جامی تحلیل کرده‌است. کتاب پیر گنج در جستجوی ناکجاآباد، از عبدالحسین زرین کوب (۱۳۷۲) که نویسنده در آن به بررسی زندگی و آثار و اندیشه نظامی گنجوی می‌پردازد. پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد با عنوان «آرمان‌شهر در آثار برجسته نویسندگان معاصر ایران بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲» از زهرا محرمی (۱۳۹۶) نیز اتوپیا را تنها به‌عنوان یک مفهوم در آثار بعضی از نویسندگان جستجو کرده‌است و نقص کار نویسنده در این است که آرمان‌گرایی را برابر با اتوپیا دانسته، بنابراین از بررسی آثار اصلی این ژانر غفلت ورزیده‌است.

چند مقاله که تا حدودی با موضوع پژوهش مرتبط‌اند و می‌توان از آن‌ها به‌عنوان پیشینه تحقیق در این مقاله نام برد، عبارت‌اند از: مقاله «درآمدی بر سیر داستان‌های آرمان‌شهری» از مهرداد تویسرکانی (۱۳۷۶) که به توصیف و طبقه‌بندی آرمان‌شهرهای غربی پرداخته‌است. در این مقاله، طبقه‌بندی آرمان‌شهرها بر اساس نظریه آینده‌شناسانه «موج سوم» از آلون تافلر است و تویسرکانی هر کدام از اتوپیاهاى معروف غربی را به یکی از سه موج مطروحه در نظریه تافلر مربوط کرده و در بستر همان موج تمدنی به تحلیل متن پرداخته‌است.

مقاله «اندیشه دور و دراز پیشگام روایت پیش‌گویانه علمی در ایران» از حمیدرضا توکلی (۱۳۹۸)، که رساله اندیشه دور و دراز از محمدعلی فروغی را بررسی کرده‌است. توکلی با نگاهی کلی به ساخت رساله فروغی، به بررسی آن به‌عنوان یک نوع ادبی پرداخته و پیشگویی علمی را گونه‌ای ادبی دانسته که از اتوپیا مجزا است. توکلی در مقاله خود تلاش کرده تا جایگاه و اهمیت رساله اندیشه دور و دراز را در ادبیات معاصر نشان دهد.

«ادبیات پلیدشهری و داستان معاصر فارسی» هم مقاله‌ای از فرزاد قائمی (۱۳۸۶) است که موضوع آن زیرژانر پادآرمان‌شهر (دستوپیا) در ادبیات داستانی معاصر فارسی است و از آنجاکه ادبیات پادآرمان‌شهری، در تقابل با ادبیات آرمان‌شهری است، نویسنده در مقام قیاس این دو برآمده و به‌طور خلاصه به اتوپیا هم پرداخته‌است.

۳. مبانی نظری

اتوپیاگرایی ریشه در اساطیر کهن و تفکرات فلسفی اندیشمندان و نیز تعالیم دینی ادیان مختلف دارد و در دوران مدرن نیز مورد توجه متفکران قرار گرفته‌است. بنابراین این اندیشه دارای دو خاستگاه اساسی است: یکی خاستگاه اساطیری و آیینی و دیگری خاستگاه فلسفی و علمی. در باب پیشینه دقیق اتوپیاگرایی نمی‌توان نظری قاطع بیان کرد اما ولز در موضوع پیشینه اتوپیاگرایی و داستان‌های اتوپایی می‌گوید: «لااقل ۲۴ سده است که انسان داستان‌هایی از یوتوپیا نقل می‌کند؛ داستان‌هایی که از نارضایتی از وضع موجود و گریز به سرزمین رؤیایا سرچشمه می‌گیرند» (ولز، ۱۳۸۳: ۱۳۶). بر این اساس می‌توان گفت که خاستگاه اصلی اتوپیا در هر دوره تاریخی، بازتابی از چالش‌ها و رنج‌های جامعه همان زمان است و اتوپیاگرایی در طول تاریخ، جریانی بین نظام موجود و تمایلات برآورده نشده بوده است. به قول کارمانهایم «راه تاریخ به‌صورت جریانی متفاوت است از سیر توپیا به اتوپیا و از آنجا به توپیا بعدی» (مانهایم، ۱۳۸۰: ۲۶۴). بر همین اساس می‌توان گفت که در هر عصری آرزوهایی وجود دارد که در صورت تحقق نیافتن، ممکن است به شکل یک آرمان اجتماعی خود را نشان دهند و تبدیل به اتوپیای آن عصر شوند.

با توجه به گستردگی و تداوم این ایده در طول تاریخ، اتوپیاها از تنوع فراوانی برخوردارند. باین حال، همه آن‌ها از نظر ساختار، مبتنی بر تخیل و آرمان‌های جهان‌شمول و از نظر هدف غایی، در پی سعادت بشرند. این اصول و قواعد کلی باعث شده‌است که آثاری که این شاخصه‌ها را داشته باشند، اتوپیا نامیده شوند. جدا از این ساخت اولیه و مشترک در تمام اتوپیاها، تفاوت‌هایی هم بین این آثار دیده می‌شود.

تفاوت و تمایز آرمان‌شهرها تحت تأثیر عوامل مختلفی قرار دارد. برخی از این تفاوت‌ها به هدف غایی اتوپیا مربوط است، درحالی‌که در برخی دیگر، روش رسیدن به هدف غایی عامل تمایز است و در نگاه دیگر، تفاوت در اتوپیاها به نوع ارتباط این آثار با مفهوم زمان وابسته است.

بعضی از اتوپیاها روش رسیدن به اتوپیا و سعادت را در وجود حاکمی دانا می‌دانند. در جمهور افلاطون، آرمان‌شهر تحت فرمان‌روایی فیلسوف-شاه است. افلاطون این شهر آرمانی را بر چهار فضیلت حکمت، شجاعت، خویشتن‌داری و عدالت، استوار می‌داند و براساس آن چهار فضیلت، در جستجوی بهشتی دنیوی است (افلاطون، ۱۳۹۲: ۱۹۰). در برخی باورهای دینی، ظهور جامعه آرمانی به وجود نجات‌دهنده‌ای وابسته‌است تا از پس هزاران سال ظهور کند و بهشتی دنیوی برای پیروان آن آیین برقرار کند.

در مقابل در اتوپیاها مدرن، راه رسیدن به اتوپیا، مبتنی بر قدرت علم و فناوری است. پس از انتشار اتوپیا مور، بسیاری از متفکران و نویسندگان، نیل به شهر آرمانی و کمال مطلوب را در علم و فناوری، عقلانیت، قانون‌مداری و نظم اجتماعی جستجو کردند. در نتیجه عمده آثاری که در این ژانر نوشته شده‌است، به اتوپیای مدرن تعلق دارد.

۴. طبقه‌بندی‌های مختلف از اتوپیا

پیش از این ذکر شد که اتوپیا به علت خاستگاه آن و دیرینگی و گستردگی آن در تمدن بشر، از تنوع بسیاری برخوردار است و این تنوع خود دلیلی برای توجه دسته‌بندی دقیق اتوپیاها است. یکی از طبقه‌بندی‌های کلی از رمان‌های آرمان‌شهری، براساس زمان و

مکان است. اتوپیاها به طور کلی یا گذشته‌محورند یا آینده‌محور. اتوپیای گذشته‌گرا و گذشته‌محور خواهان بازگشت به جهان آرام، ساکن و فراوانی گذشته‌است که از آن با عصر زرین اساطیری یاد می‌شود و در شکل و قالب بهشتی این جهانی تجلی می‌کند. اتوپیای گذشته‌محور، هم در متون اساطیری و ادبی و هم در متون دینی دیده می‌شود. اتوپیای آینده‌گرا یا آینده‌محور، طرحی از جامعه‌ای کامل برای آینده است که در این طرح به انسان بشارت زندگی متعالی، به دور از رنج‌های مادی و معنوی دنیای عصر نویسنده داده می‌شود. گودن اتوپیای گذشته‌محور را «اتوپیای گریز» و اتوپیای آینده‌محور را «اتوپیای بازسازی» می‌داند که در نظر او، اتوپیای گذشته‌محور بیان حسرت و پشیمانی به عصر اساطیر کهن است و اتوپیای آینده‌محور، طرح و پروژه برای زندگی بهتر در آینده است (گودن، ۱۳۸۳: ۳۰).

دسته اتوپیای مکانی نیز، طرح جوامعی هستند که بشر در آن از شرایط زیستی کاملی برخوردار است و به علت جغرافیای خاص آن سرزمین که ممکن است، روستا، شهر، جزیره و یا کشوری باشد یا فراتر از آن، کل زمین را شامل شود، آرمان‌شهر ویژگی‌های خاصی پیدا می‌کنند. این داستان‌ها عمدتاً مربوط به دوره‌ای از تاریخ جهان‌اند که کشفیات تاریخی سرزمین‌های دوردست شکل گرفت، اما بشر هنوز به شناخت کافی از جهان پیرامون نرسیده و به آن تسلط نیافته‌است. این عدم شناخت و رازواری جهان باعث خلق این نوع اتوپیاها در آن عصر شد اما به دلایل ذکر شده و به دلیل افزایش آگاهی انسان از محیط پیرامونش، نگارش این نوع اتوپیای مکانی در ادبیات به پایان رسید (گودن، ۱۳۸۳: ۳۶).

سارجنت در کتاب اتوپیانسیسم در موضوع اتوپیا و انواع آن در ادبیات غرب می‌گوید: اتوپیاها در غرب «از هر مکتب فکری و هر موقعیت قابل‌تصوری نگاشته شده‌اند. این اتوپیاها، سوسیالیست، سرمایه‌داری، پادشاهی، دموکراتیک، آنارشیزم، محیط‌زیستی، فمینیستی، پدرسالارانه، تساوی‌گرایانه، سلسله‌مراتبی، نژادپرستانه، جناح چپ و راست، و ... را شامل می‌شد» (سارجنت، ۱۳۹۹: ۲۸).

از طبقه‌بندی‌های دیگر آثار اتوپیایی، طبقه‌بندی آثار این ژانر براساس کتاب موج سوم است. آلون تافلر در این کتاب، تاریخ تمدن بشر را به سه موج تقسیم می‌کند که در هر موج تمدنی، نوعی از اتوپیا در اندیشه بشر جای گرفته‌است. موج اول جامعه کشاورزی پس از انقلاب نوسنگی است، موج دوم جامعه عصر صنعتی و موج سوم جامعه عصر اطلاعات یا دهکده جهانی نامیده می‌شود. بر این اساس بسیاری از کتب مثل اتوپیای توماس مور مربوط به تمدن کشاورزی و موج اول است. چون در این جوامع ایده‌آل، کشاورزی نقش عمده دارد. از کتاب‌های مربوط به موج دوم آتلانتیس نو و شهر خورشید را می‌توان نام برد و نکته مهم در این دو شهر، تأکید عمده آن‌ها در استفاده از علم و دانش است و از علم و تکنولوژی به‌مثابه ماده اولیه موضوعات هنری و ادبی استفاده می‌شود (ن.ک: تویسرکانی، ۱۳۶۹: ۸).

در موج سوم و به موازات آثار اتوپیایی، آثار ضداتوپیایی و دیستوپیایی نیز به نگارش درآمدند که از نظر کمیت با آثار اتوپیایی برابری می‌کنند. منظور از رمان دیستوپیایی روایت‌هایی منفی از اتوپیا است که در آن‌ها با تخیل علمی، دنیایی پیشرفته به نمایش داده می‌شود که در آن دنیا، ارزش‌های اصیل انسانی کم‌رنگ شده و زندگی انسان‌ها با وجود رفاه مادی و پیشرفت بسیار، از هنجارهای اولیه دور شده‌است. اولین اثری که در این موج به نگارش درآمد و دیستوپیا (dystopia) است دنیای فشنگ نو، از آلدوس هاکسلی (۱۳۸۷) است. علت اینکه نگارنده، رمان پادآرمان‌شهری یا دیستوپیایی در زیرژانر اتوپیا آورده شده‌است، جدا از ساختار و تخیل مشترک این دو نوع، این است که اتوپیای هر فرد و دوره، می‌تواند دیستوپیای فرد و مردمان دوره دیگر شود. برای مثال اتوپیایی توماس مور در نظر مردمان عصر ما دیستوپیایی است که در آن اختلاف طبقاتی و نظام برده‌داری حاکم است.

کریستان گودن در تحلیل خود از اتوپیا و انسان در اتوپیا، فرد را عامل بی‌نظمی می‌داند. از نظر او اتوپیا جامعه‌ای محدود است که بیرون از آن فساد و تباهی است. او اتوپیا را تمامیتی می‌داند که در آن انسان‌ها در یک واحد هماهنگ باید قرار بگیرند تا تمامیت‌ساز شوند. گودن اندیشه‌ی کمال مطلوب را زیستی در قالب پروژه‌های مکان‌مند می‌داند و این آثار را رؤیاهایی نویدبخش می‌داند که از حس سرکوب شدن توسط طبقه‌ی حاکم زاده می‌شود.

گودن با این نگاه به اتوپیا، آثار مربوط به این ژانر را در چهار دسته تقسیم می‌کند:

۱- اتوپیا آزادی که به ترسیم وضعیت ایده‌آلی بودن می‌پردازد.

۲- اتوپیا با سنت مردمی و انقلابی از همان سلاله‌ی اتوپیا توماس مور.

۳- اتوپیا نظم که وضعیت دولت ایده‌آل را ترسیم می‌کند.

۴- اتوپیا نهادینه و تمامیت‌ساز و حتی تمامیت‌خواه که خود را از پیروان سنت شهر خورشید کامپانلا می‌داند» (۱۳۸۳: ۳۰).

طبقه‌بندی دیگر متون اتوپیایی، براساس مادی بودن یا معنوی بودن طرح حاکم بر آن داستان است. اتوپیا شهر آفتاب (۱۶۲۳) از توماسو کامپانلا اتوپیایی دینی و مبتنی بر معنویت مسیحیت است و اتوپیا چشمه‌ی آب حیات از حمزه سردادور (۱۳۳۲) اتوپیایی ایرانی در بستر اعتقادات شیعی است.

همه ادیان و مذاهب، طرحی از زندگی بهتر، در گذشته یا آینده، در خود دارند و آن را در قالب بهشت یا باغ‌هایی به تصویر کشیده‌اند. از گذشته‌ی اتوپیایی اسلام، می‌توان بهشت حضرت آدم را نام برد و در ارتباط با اتوپیا آینده، اتوپیا در قالب بهشت موردانتظار پیروان اسلام، به خصوص شیعه قابل ذکر است. بخش دیگری از این اعتقاد مربوط به اندیشه‌هایی است که می‌توان از آن‌ها با عنوان متن‌های آخرالزمانی و هزاره‌گرایی نام برد. هزاره‌گرایی‌ها در اعتقاد به سوشیالیسم در آیین زرتشت و ظهور عیسی مسیح در مسیحیت، نمونه‌هایی از این متون اتوپیایی آیینی، مبتنی بر آینده نیک هستند (سارجنت، ۱۳۹۹: ۹۹).

هیچ‌یک از این اتوپیا‌های دینی، تمام شاخصه‌های یک داستان اتوپیایی را ندارند، چون به قول اچ. جی. ولز: نویسنده‌ی اتوپیا بدیلی را ارائه می‌کند اما از هر قضاوتی پرهیز می‌کند و نیز از قول ایشان: «داستان‌های اتوپیایی جهان بهتر و شادتری را که فعلاً موجودیت ندارد، به تصویر می‌کشند» (ولز، ۱۳۸۳: ۱۳۶) در حالی که در ادبیات فرجام‌گرا و هزاره‌گرایی، بدیل بی‌شرط و جهانی بهتر و شاد، ارائه نمی‌شود.

آثاری مثل اتوپیا مور و آتلانتیس نو اتوپیا‌هایی مادی هستند و این آثار در برابر اتوپیا‌های دینی چون شهر خورشید کامپانلا و چشمه‌ی آب حیات سردادور قرار می‌گیرند.

گاه می‌توان گونه‌ی ادبی اتوپیا را براساس هدف غایی مطرح در داستان طبقه‌بندی کرد، به این معنا که این طرح خیالی قرار است چه چیزی به انسان ببخشد و زندگی انسان در سایه‌ی چه هدفی به بهشتی این جهانی تبدیل شود. از نمونه‌های مهم اتوپیا براساس هدف غایی، می‌توان اتوپیا نژاد برتر، اتوپیا صلح جهانی، اتوپیا فراوانی و اتوپیا بی‌مرگی را ذکر کرد.

برای بررسی انواع اتوپیا در شعر و نثر فارسی لازم است ابتدا اتوپیا‌های فلسفی را بررسی کنیم، چون این متون قبل از اتوپیا‌های ادبی نگارش یافته و نقش زیادی در گسترش این اندیشه در ایران داشته‌اند.

۴-۱. اندیشه‌های اتوپیایی در فلسفه‌ی اسلامی-ایرانی

اندیشه‌ی اتوپیا و آرمان‌شهری، در فلسفه‌ی اسلامی-ایرانی، ادامه‌ی سنت فلسفی یونان و حکمت ایرانی اشراقی است که توسط متفکرانی چون فارابی، خواجه‌نصیرالدین طوسی، قطب‌الدین شیرازی، ملاصدرا و سهروردی تداوم یافته‌است. این متفکران با الهام

از آموزه‌های یونانی به‌ویژه آثار افلاطون و تلفیق آن با مبانی شناختی اسلامی، به بازآفرینی مفهومی اتوپیا پرداختند. در این نظام فکری، برای بیان جامعه آرمانی، از عنوان‌هایی چون «مدینه فاضله» و «ناکجاآباد» استفاده شده است. آرمان‌شهر اسلامی بر پایه ویژگی‌هایی چون عدالت، پاکی، اصلاح، ایمان به معاد و ارزش انسان به‌عنوان خلیفه الهی استوار است و اتوپیاگرایی در اسلام با غم هجران از بهشت و دارالقرار و وعده تحقق حتمی آرمان‌شهر منجی همراه است.

۴-۱-۱. فارابی و آغاز اتوپیاپردازی در فلسفه اسلامی

ابونصر فارابی (۳۳۹-۲۵۹ ق) نخستین فیلسوف مسلمان است که اندیشه آرمان‌شهری را در قالب مدینه فاضله و در کتاب اندیشه‌های اهل مدینه فاضله طرح کرد و در تدوین آن به حکمت یونان، به‌خصوص اتوپیا افلاطون در کتاب جمهور توجه ویژه داشت. در مدینه فاضله فارابی مانند جمهور افلاطون، رهبر جامعه آرمانی دارای صفاتی مثل شاه-فیلسوف است و رئیس مدینه فاضله کسی است که «مطلقاً انسانی دیگر بر او ریاست ندارد و او امام و رئیس امت فاضله و رئیس همه قسمت معموره زمین بود» (فارابی، ۱۳۵۴: ۲۷۱). ویژگی مشترک و اساسی دیگر آن جامعه این است که در مدینه فاضله او مانند اتوپیا افلاطون، طبقات اجتماعی حفظ می‌شود اما در این مدینه از مضادات این جامعه آرمانی هم، با عنوان‌هایی چون جاهلیه، فاسقه، متبدله و ضاله یاد می‌شود. (همان: ۲۷۸)

ویژگی اساسی مدینه فاضله فارابی تأثیرپذیری او از آموزه‌های اسلامی است که با مفاهیمی مثل عدالت، تعاون و فضیلت‌های انسانی بیان می‌شود و همچنان‌که پیش از این ذکر شد، فارابی در مدینه فاضله خود، بیشترین اهمیت را برای حاکم آن مدینه قائل است و برای آن حاکم صفاتی مثل دانایی و عقل، راست‌گویی، عدالت‌خواهی، کلام درست و سلامتی لازم می‌داند (ن.ک: حسنی، ۱۳۸۹: ۱۳۵).

۴-۱-۲. خواجه‌نصیرالدین طوسی و تأملات اخلاقی-سیاسی

خواجه‌نصیرالدین طوسی (۶۷۲-۵۹۶ ق) دانشمندی تواناست که در اثر اخلاقی-سیاسی خود اخلاق ناصری (۶۳۳ ق) به‌ویژه در مقاله سوم، به نظریه‌پردازی در باب جامعه آرمانی و کمال‌یافته می‌پردازد. خواجه نصیر به پیروی از اسلاف خویش، فارابی و افلاطون، جامعه آرمانی موردنظر خود را مبتنی بر طبقات اجتماعی می‌داند و بیشترین نقش و وظیفه را در بنای جامعه آرمانی، متوجه حاکم آن اتوپیا می‌داند و برای «ریاست عظمی» چهار شرط لازم می‌داند: «اول حکمت که غایت همه غایات است، دوم تعقل تام که مؤدی بود به غایت، سیم جودت اقیان و تخییل که از شرایط تکمیل بود، و چهارم قوت جهاد بود که از شرایط دفع و ذب بود» (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۸۷).

۴-۱-۳. سهروردی و اتوپیا اشرافی

شهاب‌الدین یحیی سهروردی (۵۸۷-۵۴۹ ق) بنیان‌گذار حکمت اشراق، با نگاهی نمادین و عرفانی به مفهوم اتوپیا می‌پردازد. او در رساله‌هایی چون عقل سرخ و آواز پر جبرئیل، اتوپیا را در قالب «ناکجاآبادی» اشرافی تصویر می‌کند. در رساله آواز پر جبرئیل ذکر شده که سهروردی وارد خانقاهی می‌شود که در آن ده پیر مشغول ذکر هستند. سهروردی از آن پیران می‌پرسد که از کجا آمده‌اید، یکی از آن افراد جواب می‌دهد که: «ما جماعتی مجرّدانیم، از جانب ناکجاآباد می‌رسیم. مرا فهم بدان نرسید، پرسیدم که آن شهر کدام اقلیم است؟ گفت از آن اقلیم است که انگشت سبابه آنجا راه نبرد» (سهروردی، ۱۳۴۸: ۲۱۱).

سهروردی می‌گوید انسان باید آرمانی باشد تا ناکجاآباد شکل بگیرد به همین دلیل او سرزمین ایده‌آل را در روح تطهیر یافته یا قلب پاک می‌داند و با کمک گرفتن از تقابل نور و تاریکی می‌گوید: برای رسیدن به مدینه فاضله، باید دنیای مادی را کنار گذاشت، زیرا جسم مانعی برای رسیدن روح به مدینه فاضله است و برای رسیدن به ناکجا باید رنج تاریکی را تحمل کرد تا بتوان به نور یا همان بالاترین مدینه فاضله و هشتمین آن‌ها که هورقلیا است، رسید (Mohajeri, 2021: 473). شیخ اشراق در این نظام، بیش از آنکه بر ساختار اجتماعی تمرکز داشته باشد، بر تحول درونی انسان تأکید دارد. انسانی آرمانی که با غلبه بر موانع مادی و نفسانی، به مقام شهود و وحی می‌رسد، محور اصلی تحقق جامعه آرمانی در نگرش اوست.

۴-۲. اتوپیا‌های عصر زرین در منظومه‌ها

مفهوم اتوپیا یا آرمان‌شهر در متون نظم پارسی به‌ویژه در متن‌هایی چون شاهنامه فردوسی، اسکندرنامه و هفت‌پیکر نظامی گنجوی، و خردنامه اسکندری جامی حضوری پررنگ دارد. این اتوپیاها اغلب به‌صورت شهرهایی آرمانی تصویر شده‌اند و نظم اجتماعی این جوامع و شهرها به‌واسطه ارتباط تنگاتنگ آن با حاکمان آرمانی است. به همین دلیل این شهرها را می‌توان به‌عنوان اتوپیا‌های سیاسی - اجتماعی دسته‌بندی کرد. از سوی دیگر، وجود عناصری چون طولانی انسان‌ها و جست‌وجوی آب حیات، این آثار را با اتوپیا‌های زندگی ابدی پیوند می‌دهد.

۴-۲-۱. اتوپیا‌های عصر زرین در شاهنامه

شاهنامه که منبع مهم تاریخ اساطیری ایران است و موضوع آن به اندیشه، آیین، زندگی، تاریخ و اساطیر کهن ایران برمی‌گردد، کتابی است که کمک شایانی به شناخت اندیشه اتوپیا در ایران می‌کند. به همین منظور و برای شناخت سرچشمه‌های اتوپیا اندیشی و اتوپیانگاری ایرانیان، رجوع به آن ضروری است.

در شاهنامه، شهرهایی چون ورجمکرد و گنگ‌دژ به‌عنوان نمونه‌هایی از آرمان‌شهرهای عصر زرین معرفی شده‌اند که به ترتیب به جمشید، شاه اساطیری و سیاوش، قهرمان حماسی نسبت داده می‌شوند. این شهرها نه تنها از نظر مادی و طبیعی در کمال توصیف شده‌اند، بلکه از منظر اجتماعی و سیاسی نیز به‌عنوان جوامعی هماهنگ و عاری از نقص معرفی می‌گردند. برای مثال گنگ‌دژ در شاهنامه با ویژگی‌هایی چون دسترسی دشوار، طبیعت بکر، آب‌وهوای معتدل و نبود فقر و بیماری توصیف شده است. در ادبیات زیر این تصویر به‌خوبی نمایان است:

«که چون کنگ‌دژ در جهان جای نیست	بر آن سنان زمینی دلارای نیست
که آن را سیاوش برآورده بود	بسی اندر آن رنج‌ها برده بود
بیابان بیاید چون دریاگذشت	بینی یکی پهن بی‌آب و دشت
وزان پس یکی کوه بینی بلند	که بالای او برتر از چون و چند
کزین بگذری شهر بینی فراخ	همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ
همه شهر گرمابه و رود و جوی	به هر برزنی رامش و رنگ و سوی
همه کوه نخجیر و آهوبه دشت	بهشت این چو بینی نخواهی گذشت ...
نه گرم‌اش گرم و نه سرماش سرد	همه جای شادی و آرام و خورد
بینی در آن شهر بیمار کس	یکی بوستان از بهشت است و بس

همه آب‌ها روشن و خوشگوار همیشه بر و بوم او چون بهار»
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۳۰۸/۲ و ۳۰۹)

این خصوصیات، کنگ‌دژ را به مصداقی برای اتوپیاهای سنتی تبدیل می‌کند، چراکه هم متنی عصر زرّینی است و هم از نظر اجتماعی آرمانی است.

در بخش تاریخی شاهنامه، از شاهنشاهی بهرام گور، اردشیر و انوشیروان به‌عنوان دوره‌های زرین یاد شده‌است. درباره‌ی خسرو انوشیروان که دادگری را در مملکت خود می‌گستراند و جهانی آرمانی و اتوپیایی سیاسی می‌سازد، چنین آمده‌است:

«همه روی گیتی پر از داد کرد
به هر جای ویران آباد کرد
بخفتند بر پشت خرد و بزرگ
به آب‌خور آمده‌می‌میش و گرگ ...
بگیتی ندیدی کسی را دژم
ز ابر اندر آمد به هنگام نم
جهان شد به کردار خرم بهشت
همی ابر در بوستان لاله کشت
در و دشت و پالیز شد چو چراغ
چو خورشید شد باغ و چو ماه راغ»

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۹۵/۷ و ۹۶)

۴-۲-۲. اتوپیاها در آثار نظامی

نظامی در آثار خود به‌ویژه در اسکندرنامه و هفت‌پیکر، به بازآفرینی اتوپیا پرداخته‌است و به نظر می‌رسد تحت تأثیر شاهنامه و روایات اساطیری کهن باشد. اندیشه‌ی اتوپیایی در قالب داستان اسکندر و آب‌حیات به تصویر درآمده‌است که این داستان، براساس شاخصه‌های روایت اتوپیایی، در زیرمجموعه‌ی اتوپیای زندگی ابدی یا اتوپیای بی‌مرگی قرار می‌گیرد.

نظامی در هفت‌پیکر در داستان «خیر و شر» و «بشر و ملیخا»، نشان می‌دهد که جهان با وجود شر و پلیدی، رو سوی خیر و پاکی دارد و برای ایجاد چنین مدینه‌ی فاضله‌ای، هم باید حاکمان و زبردستان تربیت اخلاقی شوند و هم فطرت نیک انسان در این راه مدد برساند.

در اسکندرنامه، اسکندر ذوالقرنین که به‌عنوان حاکمی دانا و عادل معرفی می‌شود، در جست‌وجوی آب حیات و استقرار آرمان‌شهر است. او در سفرهای خود به شهری می‌رسد که مردمانش از صداقت، برابری و همیاری برخوردارند و سعادت خود را در نبود دروغ، رقابت و ظلم تعریف می‌کنند:

«پدیدار شد شهری آراسته
چو آمد به دروازه‌ی شهر تنگ
در آن شهر شد با تنی چند پیر
همه غایت اندیش و عبرت‌پذیر
دکان‌ها بسی یافت آراسته
درو قفل از جمله برخاسته
مقیمان آن شهر مردم نواز
چو فردوسی از نعمت و خواسته
ندیدش دری ز آهن و چوب و سنگ
پیش آمدندش به صد عذر باز»

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۱: ۱۳۰۱)

ذکر این نکته لازم است که تمام تلاش اسکندر برای پیدا کردن آب حیات، برای رسیدن به جاودانگی است تا از پرتو آن جاودانگی بتواند به اهداف خود برسد و نکته‌ی مهم این است که اسکندر سازنده و بنای اتوپیا نیست بلکه کاشف آن است و وقتی به

شهر آرمانی پا می‌گذارد و زیبایی‌های شهر و مردمان صالح و دانایش را می‌بیند، آن شهر و مردمان نیک آن را غایت مطلوب می‌داند و می‌گوید:

«گر این قوم را پیش از این دیدمی به گورد جهان بر نگریدمی»

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۱: ۱۳۰۵)

۴-۲-۳. اتوپای آنارشستی در خردنامه اسکندری

جامی خردنامه اسکندری را به تقلید از اسکندرنامه نظامی گنجوی سروده‌است. شاعر در این منظومه، در حکایتی کوتاه و به کمک عنصر گفت‌وگو، از شهری اتوپایی روایت می‌کند که اسکندر در اثنای سفرهایش با آن مواجه می‌شود. این شهر از عدالت اقتصادی و اجتماعی برخوردار است، قحطی و دزدی در آن ناشناخته است. مردمان شهر از رذایل اخلاقی به‌دورند و شهر سرزمین فراوانی است. چون در شهر ظلمی نیست و عدالت حاکم است، نیازی به حاکم ندارد. این ویژگی یعنی نداشتن هیچ حاکمی، آن را به اتوپای آنارشستی تبدیل می‌کند.

«پی دفع ظلمست گفتند شاه ز ظلم این ولایت بود در پناه

زر عدل از ظلم گیرد عیار چو ظالم نباشد به عادل چه کار»

(جامی، ۱۳۸۵: ۹۸۵)

۴-۲-۴. اتوپای لذت‌جویانه

در کنار اتوپای سیاسی و زندگی ابدی، برخی آثار ادبیات کلاسیک فارسی مانند ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی و بسیاری از داستان‌های شادکامی در شاهنامه (چون زال و رودابه) و آثار نظامی (به‌خصوص خسرو و شیرین، هفت‌پیکر و اسکندرنامه)، به روایت اتوپای لذت‌جویانه و شادکامی پرداخته‌اند. آرمان‌شهر در این آثار از طریق توصیف‌هایی آرمانی از عشق، زیبایی و محیط‌های ایده‌آل نمود پیدا می‌کند. به‌عنوان مثال، نظامی در روایت بزم‌ها و دیدارها، فضایی آرمانی و بهشتی را ترسیم می‌کند که نمودی آرمان‌شهری بر پایه عشقی پاک و آرمانی است. در توصیف آوردن شیرین از مداین آمده‌است:

«همه ره گنج‌ریز و گوهرانداز بیاوردند شیرین را به صد ناز

چو آمد مهد شیرین در مداین غنی شد دامن خاک از خزاین

به هر گامی که شد چون نوبهاری شهنشاه ریخت در پایش ثناری»

(نظامی، ۱۳۸۱: ۳۶۸)

شرح فضای این استقبال خسرو و عشق متعالی بین آن دو، خود نمادی از رابطه‌ای آرمانی است و آرمان‌شهر نظامی و سایر عاشقانه‌ها، نه یک فضایی جغرافیایی بلکه حالتی معنوی و عاطفی هستند که در آن‌ها نقص‌های دنیای واقعی کم‌رنگ تصویر شده‌اند.

۴-۳. بازنمایی اتوپای مدرن در رمان فارسی

ظرف بیان انگاره اتوپیا، روایات داستانی است و بهترین فرم برای طرح آن، رمان است. روایت اتوپیا در قالب رمان، برای مخاطب عام قابل‌فهم‌تر است و چون فرمی است که از سایر قالب‌های نوشتن طولانی‌تر است، نویسنده می‌تواند دنیای پیچیده یک

اتوپیا را با تمام جزئیات روایت کند. بنا به گفته میرعابدینی در کتاب تاریخ ادبیات داستانی ایران: «رمان با ویژگی‌ها و اصول خاص خود، از آن مایه تساهل برخوردار است که در هر کشور، رنگ فرهنگ و سنت روایی آنجا را به خود بگیرد و به نویسندگان کشور میزبان امکان دهد که خلاقیت‌های بومی خود را به ظهور آورند تا بتوانند رمان را وارد نظام ادبی جامعه خویش کنند» (۱۳۹۲: ۶۰۱). با توجه به ویژگی‌های خاص رمان از نظر شیوه بیان، شخصیت‌محوری، تجربه‌گرا بودن و انعطاف‌پذیری، اتوپیا‌های معروف در ادبیات غرب، در قالب رمان طرح شده‌اند و در ادب فارسی نیز جدا از پیشینه فلسفی اتوپیا، مهم‌ترین اتوپیاها، رمان‌هایی هستند که آرمان جامعه کمال مطلوب را ارائه می‌دهند.

از نخستین نمونه‌های رمان آرمان‌گرایانه در ادبیات فارسی، می‌توان به آثار زین‌العابدین مراغه‌ای و طالبوف اشاره کرد که در قالب سفرنامه‌هایی با رویکرد انتقادی به جامعه معاصر، تصویری از آرمان‌شهر را در آینده ترسیم می‌کنند (آرین‌پور، ۱۳۸۷: ۲۷۴/۲). اما نقطه اوج روند اتوپیانگاری را می‌توان در آثار عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی مشاهده کرد که با تلفیق عناصر علمی، اجتماعی، دینی و اسطوره‌ای، الگوهای متنوعی از اتوپیا را ارائه می‌دهد.

صنعتی‌زاده کرمانی، با نوشتن آثاری چون مجمع دیوانگان (۱۳۰۳)، رستم در قرن بیست‌ودوم (۱۳۱۳)، عالم ابدی (۱۳۱۷) و فرشته صلح یا فتانه اصفهانی (۱۳۳۱)، بیشترین نقش را در توسعه و تنوع‌بخشی به ژانر اتوپیا در رمان فارسی داشته‌است. چنان‌که گفته شد در پیدایش و خلق آثاری از این نوع، صنعتی‌زاده تنها نیست و کسانی قبل از او، این اندیشه و طرح را در آثار خویش آورده‌اند و کسانی نیز بعد از او، آثاری در این ژانر خلق کرده‌اند. در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

سیاحتنامه ابراهیم بیگ (۱۳۲۱ق) از حاج زین‌العابدین مراغه‌ای، مسالک‌المحسنین (۱۳۲۳ق) از عبدالرحیم طالبوف تبریزی، اندیشه دور و دراز (۱۳۰۶ش) از محمدعلی فروغی، افسانه طی زمان (۱۳۰۷ش) از شیخ موسی نثری کبودرآهنگی، قصه آب حیات (۱۳۳۲ش) از حمزه سردادور و قصه آب زندگانی (۱۳۴۴ش) از صادق هدایت.

در باب نوع اتوپیا در رمان‌های فارسی باید گفت که تمام این آثار جزو آرمان‌شهرهای آینده‌محور هستند و چون تخیل حاکم بر این متون تخیل علمی است، این رمان‌ها اتوپیای تکنولوژیک و یا مدرن نیز می‌توان نامید. در اینجا برای آشنایی با رمان‌های اتوپیایی، به گونه‌شناسی اتوپیاها در رمان فارسی می‌پردازیم.

۴-۳-۱. اتوپیای اصلاح‌طلبانه-اجتماعی

در اتوپیا‌هایی چون سیاحتنامه ابراهیم بیگ و مسالک‌المحسنین که سفرنامه‌های خیالی عصر مشروطه هستند، ترسیم و ساخت اتوپیا در آینده است و روایت آن‌ها به کمک علم و تکنولوژی است و در قالب آرمان‌شهرهای آینده‌محور روایت می‌شوند. چون سفرنامه‌ها، انتقادی به جامعه عصر خود دارند و بدیلی از جامعه کمال مطلوب ارائه می‌دهند، اتوپیای اجتماعی نیز محسوب می‌شوند. در جلد سوم سیاحتنامه در توصیف بهشت خیالی و اتوپیایی آن آمده: «خداوند تعالی این قطعه را از نور آفریده، کسی که به اینجا راه یافت از ظلمت رست و از اندیشه و کدورت خلاص گشت؛ اینجا محل عیش و صفا و مقام امن و بقاست» (مراغه‌ای، ۱۳۸۳: ۵۷۹/۳).

در این‌گونه آثار، اتوپیا حاصل اصلاحات مبتنی بر علم و عقلانیت است. قالب روایی این متون، ضمن بهره‌گیری از واقع‌گرایی اجتماعی، امکان ترسیم دنیایی مطلوب اما دست‌یافتنی را فراهم می‌کند.

۴-۳-۲. اتوپای علمی-فناورانه

در افسانه طی زمان (نثری همدانی، ۱۳۰۶) که اتوپایی مدرن است، نویسنده به کمک تخیل اسطوره‌ای و حماسی و نیز تخیل علمی به روایت افسانه خود می‌پردازد و همچنان که از عنوان داستان برمی‌آید، زمان به عقب برمی‌گردد و شخصیت اصلی داستان از طریق دستگاهی که اختراع کرده، تصویر اردشیر و دخترش و شهر آرمانی شوش را در بیست و چهار قرن پیش ظاهر می‌کند. این درهم آمیختگی زمان در این رمان، بنیادی اسطوره‌ای و اتوپایی دارد. با توجه با این ویژگی در زمانی بودن اثر و به این اعتبار که هم از عصر زرین ایران باستان یاد می‌شود و هم اندیشه ساخت جامعه‌ای بی‌نقص براساس آخرین علوم عصر را می‌پروراند، می‌توان افسانه طی زمان را گذشته‌محور و آینده‌محور دانست.

افسانه طی زمان مثل تمام اتوپیاهای مدرن، مبتنی بر نظم است و نوعی عدالت اجتماعی در آن دیده می‌شود: «گویی اینجا بهشت است... فرم لباس‌ها هیچ‌یک شبیه دیگری نیست ولی درعین حال همه قشنگ و به اندام صاحب خود براننده‌اند» (نثری همدانی، ۱۳۰۶: ۱۴). با توجه به این ویژگی‌ها و شاخصه‌ها، می‌توان این داستان را متنی چندژانری دانست. رساله اندیشه دور و دراز به بحث پیرامون ترقی و تکامل نوع بشر در آینده، با زبانی مبتنی بر بعضی از اصول علمی جدید می‌پردازد. وجود عناصری مثل نگاه خوش‌بینانه به آینده و علم و نقد وضع موجود و نیز نقش تعیین‌کننده خیال و پیش‌بینی‌های او از آینده که دنیای قرن بیست و یک را بهشتی اتوپایی تصور می‌کند، به این متن رنگ اتوپیاهای علمی می‌دهد.

۴-۳-۳. اتوپای وارونه

رمان‌های اتوپایی صنعتی‌زاده کرمانی جدا از اینکه در رده کلی رمان‌های آینده‌محور و علمی قرار می‌گیرند، هرکدام در زیرژانر یا زیرژانرهای خاص دیگری هم قرار می‌گیرند. مجمع دیوانگان طرح خیالاتی علمی برای آینده تمام بشریت است که نویسنده با نگاه ناسیونالیستی و زبان علمی، تمام مردم جهان را به سوی سعادت و رفاه مادی سوق می‌دهد. سعادت که بر پایه همسانی و اشتراک زبانی است و علم در خدمت سلامتی بشر است. در این اتوپیا «علت فاعلی حیات و ممات کشف و تا اندازه‌ای توانسته‌اند مواد حیاتی را قوی و سلول‌ها را از فساد نگاه‌داری کنند (صنعتی‌زاده، ۲، ۱۳۹۶: ۲۶).

مجمع دیوانگان را می‌توان نمونه‌ای از اتوپای وارونه دانست. در این نوع اتوپیا، نویسنده با ترسیم جامعه‌ای که در ظاهر دچار آشفتگی و جنون است، درواقع سنجه‌ای برای میزان عقلانیت جامعه واقعی ارائه می‌دهد. دیوانگان این رمان، از عقل سلیم و توان تحلیل و نقد اجتماعی برخوردارند، درحالی‌که عقلا در جهان واقعی، جاهل و تنگ‌نظر هستند. این وارونگی نوعی از اتوپیا است که با طنزی گزنده، امکان اصلاح اجتماعی را در ذهن مخاطب فراهم می‌کند.

۴-۳-۴. اتوپای زندگی ابدی و جوانی

رمان عالم ابدی اتوپای بی‌مرگی و یا زندگی ابدی به شمار می‌آید، چون رمان حکایت چند میلیارد آمریکایی است که در جستجوی به دست آوردن جوانی و زندگی ابدی هستند و برای این هدف تمام اموال خود را وقف مؤسسه «عالم ابدی» می‌کنند تا از طریق آخرین علوم بشری، به تحقیق پیرامون علت مرگ و راه جلوگیری از آن پردازند. آنان تصمیم و هدف خود را چنین بیان می‌کنند: «اول: در همین جلسه کلیه اموال خودمان را، یعنی آنچه داریم، اختصاص به تأسیس مؤسسه‌ای برای جلوگیری از پیری و کشف اسرار مرگ و تحصیل اطلاع از عالم ابدی بنماییم. دویم: خودمان دامن همت به کمر زده، اداره نمودن مؤسساتی را که تأسیس می‌کنیم بر عهده بگیریم» (همان، ۳، ۱۳۹۶: ۲۰)

اتوپیای رستم در قرن بیست و دوم که شرح ساخت شهر اتوپیایی «زنگیانا» و نیز دستگاه زنده کردن مردگان است، زبانی علمی و مبتنی بر تخیل علمی و اسطوره‌ای دارد. شهر زنگیانا با ویژگی‌های خاص آن، اتوپیایی با روایتی علمی و تکنولوژیک است: «فی الواقع آنجا شهر نبود بلکه نمونه‌ای از بهشت برین بود. شعاع آفتاب به عمارت و مناره‌های بلورینی که مانند آفتاب می‌درخشیدند تابیده و تالکو شگفت‌انگیزی داشت. فواره‌هایی که به اقسام مختلف، ترشحات آب در فضای شهر پراکنده می‌نمودند برشکوه و عظمت آن شهر می‌افزود... هیچ صدایی که موجب اختلال حواس واقع گردد استماع نمی‌شود، چه به وسیله ماشین‌های قطع جریان هوا از هر صدایی جلوگیری شده» (همان، ۱، ۱۳۹۵: ۳۷).

هدف در این داستان و از تمام این دستاوردهای علمی و فناوری، زنده کردن مردگان و جوان شدن افراد سالخورده یا همان اتوپیای زندگی ابدی و بی‌مرگی است.

۴-۳-۵. اتوپیای فمینیستی و صلح جهانی

فرشته صلح یا فتانه اصفهانی نیز رمانی چندژانری است. داستان روایت دختری اصفهانی و دانشمند است که برای نجات انسان از تمام جنگ‌ها و طرح جامعه آرمانی خویش، دست به اختراعی ویژه می‌زند. اختراع او دستگاهی است که تمام کارخانه‌های اسلحه‌سازی دنیا را نابود می‌کند. فتانه در این تلاش آرمان‌خواهانه، نمایندگان کشورها در مجمع صلح را از بین مادران و زنان آسیب‌دیده از جنگ انتخاب می‌کند: «باید کلیه مادران پا به میدان گذارده و برای از میان بردن جنگ و خونریزی تصمیم بگیرند» (همان، ۱، ۱۳۹۶: ۱۱۴) و دلیل این انتخاب این است که فتانه، مردان را در رساندن انسان به سعادت ناتوان می‌بیند و از به حق بودن زنان در دفاع از صلح می‌گوید، بر این مبنا رمان فرشته صلح اتوپیای صلح جهانی و اتوپیای فمینیستی است.

۴-۳-۶. اتوپیای شیعی-عرفانی

در میراث شیعه از جوامع اتوپیایی ساخته دست شیعیان نیز یاد می‌شود. در این زمینه اثری که بتوان با عمده شاخصه‌های ژانری و ادبی، آن را اتوپیایی شیعی دانست، کتاب چشمه آب حیات (سردادور، ۱۳۳۲) است که جامعه آرمانی آن «نورستان» نام دارد. چشمه آب حیات، مهم‌ترین اتوپیای شیعی با رنگ اندیشه عرفان و تصوف اسلامی در قالب رمان است. این اتوپیای دینی ترکیبی از زیرژانرهای اتوپیایی است؛ هم اتوپیایی عصر زرنی است و هم مدینه فاضله‌ای اسلامی و هم اتوپیایی علمی است. تخیل در این آرمان‌شهر علمی است اما با تکیه بر اعتقادات شیعی ترسیم می‌شود و غایت مطلوب در این رمان، طرح آرمان‌شهری در گستره جهان است.

در چشمه آب حیات حاکمیت معنوی است و شخص حاکم بر اساس وراثت به این جایگاه می‌رسد. عید غدیر در «نورستان»، شهر اتوپیایی رمان چشمه آب حیات، جشن گرفته می‌شود و آن را جشن ولایتعهدی می‌دانند. در این جشن «درویش پیری با صدای جذاب، اشعاری در ولایت علی بن ابیطالب و مدح شاه مردان می‌خواند» (سردادور، ۱۳۳۲: ۵۶). رنگ‌های نمادین چون سبز و اعداد نمادین شیعه در همه‌جای داستان دیده می‌شود.

۴-۳-۷. اتوپیای نمادین

آب زندگانی (هدایت، ۱۳۴۴) روایت مقابله و مقایسه آرمان‌شهر همیشه باهار با پادآرمان‌شهر زرافشان و ماه تابان است. پس آب زندگانی هم اتوپیا و هم دیستوپیا است. در اتوپیای همیشه باهار نادانی، زراندوزی، بیماری و نقص جسمی، جهالت و استبداد

سیاسی وجود ندارد و هرچه هست، زیبایی و فراوانی و کمال است اما در دیستوپیا‌های زرافشان و ماه تابان هر نوع بدبختی و بدی دیده می‌شود.

صادق هدایت از نماد برای انتقال مفاهیم ذهنی خود استفاده می‌کند. در این متن، آب حیات نماد دانایی و آگاهی است که چشم و گوش انسان‌ها را به حقیقت می‌گشاید. این بیان نمادین ابزاری برای نمایش به آگاهی رسیدن و بیداری انسان است. در این داستان علاوه بر ویژگی‌هایی که ذکر کردیم، شاخصه‌هایی دیگر هم دیده می‌شوند. خوش‌بینی حاکم بر داستان تا پایان وجود دارد و فضای اتوپیا، فضای اتوپیا‌های عصر زرین است. جامعه همیشه باهار ایستاست و به علت کامل بودن، نیازی به تغییر ندارد. بیشترین تأکید این داستان بر دانایی است و نویسندگان برای بیان داستان از اساطیر ایرانی کمک گرفته‌اند.

۴. نتیجه‌گیری

در ادبیات، اتوپیا و تخیل ارتباطی جدایی‌ناپذیر دارند و اتوپیا به‌عنوان ایده مکان یا جهانی ایده‌آل، تنها در فضای بی‌حدومرز تخیل شکل می‌گیرد و ادبیات بستر روایت این اندیشه است. این رابطه در آثار ادبی مختلف از متون کلاسیک تا رمان مدرن، به شیوه‌های مختلف نمود پیدا کرده‌است. نویسندگان و شاعران فارسی‌زبان هر یک با توجه با زمینه فکری و فرهنگی و محیط اجتماعی خود، به تصویر و تبیین انواع اتوپیا پرداخته‌اند و این ایده جامعه ایده‌آل و کمال مطلوب، همیشه منبع الهام بوده‌است.

اتوپیا به‌عنوان یک ژانر ادبی از تنوع بسیاری در ادبیات فارسی برخوردار است و در طول زمان و در طی تاریخ تحولات مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، شکل‌های گوناگونی از آن ظهور کرده‌است و این آثار با استفاده از تخیل و نقد اجتماعی، تصویری از جوامع آرمانی ارائه داده‌اند که سعادت انسان در آن‌ها فراهم شده‌است.

در ادبیات فارسی، اتوپیاها به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: اتوپیا‌های گذشته‌محور و عصر زرینی و اتوپیا‌های آینده‌محور و مبتنی بر تخیل علمی. اتوپیا‌های گذشته‌محور نوعی نگاه نوستالژیک به گذشته‌اند و به دنبال بازگشت به عصر زرین و سرزمین‌های اساطیری هستند. این شکل از اتوپیا خاص متون نظم کلاسیک و دینی است. اتوپیا‌های آینده‌محور یا مدرن نیز که محصول ادبیات بعد از مشروطه و شروع رمان‌نویسی هستند، بیشتر طرح‌هایی آرمانی برای ساخت جامعه‌ای ارائه می‌دهند که در آن جامعه علمی، تمام امور دنیوی انسان‌ها به سامان شده و انسان بهشتی دنیوی برای خود ساخته‌است. باید گفت که با وجود اینکه اتوپیا آینده‌محور تحت تأثیر مستقیم ادبیات غرب در ادب فارسی رواج یافت، اما در بافت روایت، تأثیر اتوپیا‌های عصر زرینی یا بهشت موعود ادیان به خوبی دیده می‌شود.

براساس تحلیل متون ادبی فارسی، در گذشته ادبی و فلسفی ایران اتوپیاها تنوع کمتری دارند و عمدتاً در گونه سیاسی، اجتماعی و دینی هستند. این اتوپیاها در ضمن منظومه‌ها آمده‌اند. اما در اتوپیا‌های مدرن که در قالب رمان به نگارش درآمده‌اند، تنوع اتوپیاها چشمگیر است؛ هم اتوپیا‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی و هم اتوپیا‌هایی چون اقتصادی، بی‌مرگی، وارونه، عدالت‌خواهانه، فمینیستی و تکنولوژیک دیده می‌شود و چون در عصر آرمان‌نگاری مشروطه دغدغه مردم و روشنفکران، حفاظت از طبیعت و یا خواست‌های سوسیالیستی و مسائلی از این دست نبوده‌است، ادبیات فارسی فاقد برخی اتوپیاها چون اتوپیا‌های زیست‌محیطی و سوسیالیستی است.

اتوپیا در ادبیات فارسی نه تنها ابزاری تخیلی برای تصور جوامع بهتر است، بلکه از آن به‌عنوان ابزاری برای نقد و بازنگری در وضعیت اجتماعی و سیاسی جامعه استفاده شده‌است. وجود انواع مختلف اتوپیا در شعر و نثر فارسی بیانگر تلاش برای یافتن یا ترسیم جامعه‌ای عاری از رنج و نیاز و سرشار از فراوانی و سعادت و برابری در دوره‌های مختلف است.

منابع

- آرین پور، یحیی. (۱۳۸۷)، از صبا تا نیما، جلد ۱ و ۲، تهران: زوار.
- اصیل، حجت‌الله. (۱۳۹۳)، آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی، ویراست سوم، تهران: نشر نی.
- افلاطون. (۱۳۹۲)، جمهوری، مترجم: فؤاد روحانی، تهران: علمی فرهنگی.
- تویسرکانی، مهرداد. (۱۳۷۶)، «درآمدی بر سیر داستان‌های آرمان‌شهری»، نشریه ادبیات داستانی، شماره ۴۳، ص ۶-۱۱.
- توکلی، حمیدرضا. (۱۳۹۸)، «اندیشه دور و دراز پیش گام روایت پیش‌گویانه علمی در ایران»، مجله تاریخ ادبیات، شماره ۷۸/۳، ص ۵۱-۸۴.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۸۵)، هفت اورنگ، به تصحیح و مقدمه مرتضی مدرس گیلانی، تهران: اهورا.
- جهاننیده، سینا. (۱۳۸۶)، «ساختار و ساخت آفرینی تخیل»، ادب‌پژوهی، شماره ۴، ص ۱۴۱-۱۶۶.
- حسنی، محمداقبر. (۱۳۸۹)، «مدینه فاضله در اندیشه سیاسی فارابی و افلاطون»، فصلنامه علمی-پژوهشی کوثر معارف، سال ششم، شماره ۱۴.
- حیدری، فاطمه. (۱۳۸۷)، چشم انداز آرمان‌شهر در شعر فارسی، تهران: دانش‌نگار.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۲)، پیر گنج در جستجوی ناکجاآباد، (درباره زندگی و آثار و اندیشه نظامی)، تهران: سخن.
- سارجنت، تاور لایمن. (۱۳۹۹)، اتوپیانیسیم، ترجمه محمد نصرآوی، تهران: افکار جدید.
- سردادور، حمزه. (۱۳۳۲)، چشمه آب حیات، بی‌جا: مؤسسه مطالعاتی امیر کبیر.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۴۸)، مجموعه آثار فارسی شیخ اشراق، تصحیح، تحشیه و مقدمه سیدحسن نصر و مقدمه هانری کربن، تهران: [بی‌نا].
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین. (۱) (۱۳۹۵)، رستم در قرن بیست و دوم، ویرایش مهدی گنجوی و مهرناز منصوری، تهران: نفیر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین. (۵) (۱۳۹۵)، روزگاری که گذشت، کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین. (۳) (۱۳۹۶)، عالم ابدی، ویرایش مهدی گنجوی و مهرناز منصوری، کرمان: مانیا هنر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین. (۴) (۱۳۹۶)، فرشته صلح یا فتانه اصفهانی، ویرایش مهدی گنجوی و مهرناز منصوری، کرمان: مانیا هنر.
- صنعتی‌زاده کرمانی، عبدالحسین. (۲) (۱۳۹۶)، مجمع دیوانگان، ویرایش مهدی گنجوی و مهرناز منصوری، کرمان: مانیا هنر.
- طالبوف تبریزی، عبدالرحیم. (۱۳۹۶)، مسالک‌المحسنین، تهران: امید فردا.
- طوسی، خواجه‌نصیرالدین. (۱۳۵۶)، اخلاق ناصری، تصحیح و توضیح محبتی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶)، شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۰۶)، اندیشه دور و دراز، استانبول: آمدی مطبعه‌سی.
- فارابی، ابونصر. (۱۳۵۴)، اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ترجمه سید جعفر سجادی، تهران: مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی.
- قائمی، فرزاد. (۱۳۸۶)، «ادبیات پلید شهری و داستان معاصر فارسی»، فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، (صص ۱۲۲-۱۳۴).
- کافی، غلام‌رضا و ندا حاتمی. (۱۴۰۱)، «ادبیات فرجام‌گرا یا آخرالزمانی (آپوکالیپسی) در شعر معاصر و انقلاب اسلامی»، نامه فرهنگستان، دوره ۲۱، شماره ۴، شماره پیاپی ۸۴، ص ۶۷-۸۲.
- کامپانلا، توماسو. (۱۴۰۰)، شهر آفتاب، ترجمه آریا سلگی، تهران: روزآمد.
- کلابیس، گریگوری. (۱۴۰۳)، ادبیات آرمانشهری (اتوپیا)، مترجم: محمود ایرانی‌فرد، چاپ اول، تهران: خوب.
- گودن، کریستان. (۱۳۸۳)، آیا باید از اتوپیا اعاده حیثیت کرد؟، ترجمه سوسن شریعتی، تهران: قصیده سرا.
- مانهایم، کارل. (۱۳۸۰)، ایدئولوژی و اتوپیا: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی شناخت، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: سمت.
- محرمی، زهرا. (۱۳۹۶)، آرمان‌شهر در آثار برجسته نویسندگان معاصر ایران بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، پایان‌نامه ارشد، راهنما دکتر مهدی محبتی، دانشگاه زنجان.

- مراغه‌ای، زین‌العابدین. (۱۳۸۳)، سیاحتنامه ابراهیم بیگ یا بلای تعصب او، به کوشش م.ع. سپانلو، چاپ دوم، تهران: آگه مور، سر توماس. (۱۳۹۳)، آرمان‌شهر (اتوپیا)، ترجمه نسرين مجیدی، تهران: روزگار نو.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۹۲)، تاریخ ادبیات داستانی ایران، تهران: سخن.
- ثری همدانی، موسی. (۱۳۰۶)، افسانه طی زمان، بی‌جا: مؤسسه خاور.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۱)، کلیات خمسة حکیم نظامی گنجه‌ای، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر.
- ولز، اچ. جی. (۱۳۸۳)، «یوتوپیاها»، مترجم: فخر یاسری، ع، ارغنون، شماره ۲۵، ص ۱۳۵-۱۴۲.
- هاکسلی، آلدوس (۱۳۷۸)، دنیای قشنگ نو، مترجم: سعید محمدیان، تهران: نیلوفر.
- هدایت، صادق (۱۳۴۴)، زنده به گور (قصه آب زندگانی)، تهران: امیرکبیر.

Cuddon, J.A. (1991), *A dictionary of literary terms*, uk: penguin books.

Madhasudanv, P.N (2018), *Utopian and Dystopian literature: a comparative study*, IJCRT, volume6, issue4.

Mohajeri, faezeh (2021), *Iranian utopia: suhrawardi and the concept of, No – where in "the chant of Gabriels wings" and the crimson intellect*, the journal of Iranian study, vol 4, no:2, pp.455-478.

References:

- Āriyānpur, Yahyā (2008) *Az Sabā tā Nimā (From Šabā to Nimā)*. vol 1 and 2. Tehran: Zovvār. [In Persian].
- Asil, Hojjatollāh (2014) *Yutopiā dar andiše-ye irāni (Utopia in Iranian Thought)*. 3rd ed. Tehran: Ney Publishing House. [In Persian].
- Campanellā, Tommaso (2000) *Šahr-e Āftāb (the sity of the sun)*. tr. by Āriyā Solgi, Tehran: Ruzāmad. [In Persian].
- Clais, Gregory (2003) *Adabiyāt-e Ārmān-šahri (Utopian Literature)*. tr. Mahmud Irānifard, 1st ed., Tehran: Xub. [In Persian].
- Cuddon, J.A. (1991) *A dictionary of literary terms*. London: penguin books. [In English].
- Fārābi, Abu Nasr (1975) *Andiše-hāye ahl-e Medineye Fāzele (The Opinions of the People of Utopia)*. tr. Seyyed Ja'far Sajjādi. Tehran: Center for Cultural Studies and Coordination. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (2007) *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi Motlaq. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Foruqi, Mohammad-Ali (1987) *Andiše Dur o Derāz*. Istanbul: Amadi Press C. [In Persian].
- Goden, Christian (2004) *Should Utopia Be Restored?* tr. Susan Šari'ati, Tehran: Qaside-Sarā. [In Persian].
- Hamadāni, Musā (2017) *Afsāneye tayye zamān (The Tale of Journey in Time)*. Tehran: Xāvar Institute. [In Persian].
- Hasani, Mohammad-Bāqer (2009) *Madineye fāzele dar andiše-ye siyāsiye Fārābi va Aflāṭun (The Utopia in the Political Thought of Farabi and Plato)*. *Kewsar-e Ma'āref*, Scientific Research Quarterly, 6(14). [In Persian].
- Hedāyat, Sādeq (1344) *Qesseye āb-e zendegāni*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Heydari, Fāteme (2008) *Češm-andāz-e ārmān-šahr dar še'r-e fārsi (Utopian Vision in Persian Poetry)*. Tehran: Dāneš Negār. [In Persian].
- Huxley, Aldous (1999) *Donyāye qašang-e Now (Brave New World)*. tr. Sa'id Mohammadiyān. Tehran: Nilufar. [In Persian].
- Jahāndide, Sinā (2007) *Sāxtār va sāxt-āfariniye taxayyol (Structure and the Creativity of Imagination)*. *Adab-Pežuhi*. no.4. pp.166-141. [In Persian].
- Jāmi, Abdorrahmān ibn Ahmad (2006) *Haft Owrang*. ed. Mortezā Modarres Gilāni. Tehran: Ahurā. [In Persian].
- Kāfi, Qolām Rezā & Nedā Hātami (2001) *Adabiyāt-e farjām-garā yā āxar-o-zzamāni (Āpukālipsi) dar še'r-e mo'ašer va enqelāb-e eslāmi (End of the World or Apocalyptic Literature in Contemporary Poetry and the Islamic Revolution)*. *Academy Newsletter*, vol. 21. Issue 4. Serial Number 84. pp. 82-67. [In Persian].
- Madhasudana, P. N. (2018) *Utopian and Dystopian Literature: AComparative Study*. *IJCRT*. 6(4).[In English].

- Mannheim, Karl (2001) *Ide'oloژی va Yuṭopiya: Moqaddame ī bar jām'ē -šenāsi-ye šenāxt (Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge)*. tr. Fariborz Majidi. Tehran: Samt. [In Persian].
- Marāq'ei, Zain al-Ābedīn (2004) *Siyāhat-nāme-ye Ebrāhim Beyg (The Travelogue of Ebrahim Beig or the Calamity of His Idiom)*. ed. M.A. Sepānlu. 2nd ed. Tehran: Āgah. [In Persian].
- Mir-Ābedīni, Hasan (2013) *Tārix-e adabiyāt-e dāstāniye Irān (The History of Persian Fiction)*. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Mohājjeri, faezeh (2021) Iranian utopia: Suhrawardī and the Concept of, No – Where in “The Chant of Gabriels Wings and the Crimson Intellect. *The journal of Iranian studies*. vol 4. no: 2. pp. 455 - 478. [In English].
- Moharrami, Zahrā (2017) *Ārmān-šahr dar āsār-e barjasteye nevisandegān-e mo'āšer-e Irān beyn-e sālhāye 1320 tā 1332 (Utopia in the Works of Prominent Contemporary Iranian Writers between 1941 and 1953)*. Master's Thesis, supervised by Dr. Mehdi Mohabbati, University of Zanjan. [In Persian].
- Moore, Sir Thomas (2014) *Ototiyā (Utopia)*. tr. Nasrin Majidi, Tehran: Ruzegār-e Now. [In Persian].
- Nezāmi Ganjavī, Elyās ibn Yusof (2002) *Kolliyyāt-e Xamseye Hakim Nezāmi Ganjavī*. 8 th edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Plato (2013) *Jomhur (The Republic)*. tr. Fo'ād Ruhāni. Tehran: Elmi-Farhangī. [In Persian].
- Qā'emī, Farzād (2007) Adabiyāt-e palid-šahrī va dāstān-e mo'āšer-e fārsi (Distopia Literature and Contemporary Persian Fiction). *Persian Literature Quarterly*, Islamic Azad University of Mashhad, (pp. 134-122). [In Persian].
- San'atizāde Kermāni, Abdolhoseyn (1) (2016) *Rostam dar qarn-e bist-o dovvom (Rostam in the Twenty-Second Century)*. ed. Mehdi Ganjavī and Mehrnāz Mansuri. Tehran: Nafir. [In Persian].
- San'atizāde Kermāni, Abdolhoseyn (2) (2017) *Majma'-e Divānegān*. ed. Mehdi Ganjavī and Mehrnāz Mansuri. Kerman: Māniyā Honar. [In Persian].
- San'atizāde Kermāni, Abdolhoseyn (3) (2017) *Ālam-e abadi (The Eternal World)*. ed. Mehdi Ganjavī and Mehrāz Mansuri. Kerman: Māniyā Honar. [In Persian].
- San'atizāde Kermāni, Abdolhoseyn (4) (2017) *Fatāne Isfahāni (Angel of Peace)*. ed. Mehdi Ganjavī and Mehrnāz Mansouri. Kerman: Māniyā Honar. [In Persian].
- San'atizāde Kermāni, Abdolhoseyn (5) (2016) *Ruzegāri ke gozašt (A Time That Has Gone)*. Kerman: Kerman Studies Center. [In Persian].
- Sardādvār, Hamze (2009) *Čašme-ye āb-e ḥayāt (The Fountain of Elixir of Life)*. Tehran: Amir Kabir Studies Institute. [In Persian].
- Sargent, Tower Lyman (2010) *Otopiyānizm (Utopianism)*. tr. Mohammad Nasrāvi. Tehran: Afkār-e Jadid. [In Persian].
- Sohravardī, Šahāb al-Din Yahyā (1969) *Majmu'eye āsār-e fārsiye Šeyx-e Ešrāq (Collection of Persian Works of Šeyx Ešrāq)*. ed. Seyyed Hassan Nasr and prefaced by Henri Corbin, Tehran: [Unknown]. [In Persian].
- Tālebof Tabrizi, Abdorrahim (2017) *Masālek al-Mohsenin*. Tehran: Omid-e Fardā. [In Persian].
- Tavakkoli, Hamidrezā (2019) Andišeye dur o derāz: piš-gām-e revāyat-e piš-guyāneye 'elmi dar Irān (The Long-Lasting Idea: The Forerunner of Prophetic Scientific Narrative in Iran). *Journal of Literature History*. no. 78/3. pp. 84-51. [In Persian].
- Tusi, Xāje Nasir al-Din (1977) *Axlāq-e Nāseri*. ed. Mojtabā Minovi and Alirezā Heydari, Tehran: Xārazmi Publications. [In Persian].
- Tuyserkāni, Mehrdād (2007). Dar'āmadi bar seyr-e dāstān-hāye ārmān-šahrī (An Introduction to the Course of Utopian Stories). *Fiction Literature Journal*. No. 43. pp. 11-6. [In Persian].
- Wells, H. J. (2004) Oṭopiyā -hā (Utopias). tr. Faxr Yāseri, A. *Arqānun*. no. 25, pp. 135-142. [In Persian].
- Zarrinkub, Abdolhoseyn (2003) *Pir-e Ganje dar jost-o-juye nākojā-ābād (The Master of Ganja in Search of Utopia)*. Tehran: Soxan. [In Persian].